

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ VƏ
ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR DİALEKTOLOJİ ATLASI**

Dialektlərimizin hərtərəfli tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixinin daha dərin araşdırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi Mirzə Kazımbəylə başlamış, 1920-30-cu illərdə təsviri metoddan istifadə olunaraq genişlənmiş, dialektoloji lüğətlər hazırlanmışdır [Şirəliyev: 2008, s.5]. İyirminci əsrin 70-ci illərindən Azərbaycan dialektlərinin dilçilik coğrafiyası metodu ilə tədqiqi daha da genişlənmiş, 1990-cı ildə akademik Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi ilə 128 xəritədən ibarət “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” nəşr olunmuşdur.

1938-ci ildən Qarabağda, Şuşa və onun kəndlərində dialektoloji materiallar toplanmışdır. 1962-1970-ci illərdə də bu zonada Dilçilik İnstitutunun alimləri dialektoloji tədqiqatlar aparmışlar. Amma erməni millətçiləri bu araşdırmaların qarşısını almaq üçün çirkin xislətini bürüzə vermiş, toplanmış materialların çoxunu oğurlamışlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 77 yaşayış məntəqəsindən əldə edilmiş dialektoloji materialların qalan hissəsi 1990-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası”nda öz əksini tapmışdır.

1990-cı ildə Azərbaycanda baş verən siyasi proseslər xalqın tarixində və mədəni həyatında kəskin dönüşlərə səbəb oldu. Erməni təcavüzünə məruz qalmış soydaşlarımız öz dədə-baba torpaqlarından didərgin düşdü. Dərbədədər olmuş Qarabağ camaatı Azərbaycanın müxtəlif regionlarında “qaçqın” və “köçkün” adı ilə yaşamağa məhkum oldu.

İkinci Qarabağ müharibəsindən - Böyük Zəfərimizdən sonra Azərbaycanda 2 böyük iqtisadi rayon yaradıldı: *1. Qarabağ iqtisadi rayonu* (Xankəndi, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, və Tərtər rayonları) *2. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu* (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngilan rayonları).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” 9 aprel 2013-cü il sərəncamının 6.3.5.-ci bəndinə əsasən, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru akademik T.Hacıyevin ideya müəllifliyi və təşəbbüsü ilə Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları Azərbaycanın strateji ərazilərinin danışıq atlaslarının hazırlanması işinə start verdilər.

“Dövlət Proqramı”nda birinci layihə kimi, “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası”, növbəti iş kimi “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrinin dialektoloji atlası” nəzərdə tutulmuşdu. 2015-ci ildə 250 xəritədən ibarət “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” çap olundu. Atlas dörd dildə (Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində) nəfis tərtibatla 4 komplektə – atlas, atlas proqramı, atlasın elektron diskisi və “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti”ndən ibarət olmaqla nəşr olunmuşdur.

2015-ci ildən başlayaraq “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası”nı hazırlamaq üçün Qarabağ İqtisadi Rayonuna daxil olan rayonlara, habelə məcburi köçkün qəsəbələrinə təşkil olunmuş ekspedisiyalar 2019-cu ilə qədər davam etmişdir. Dialektoloqların gərgin zəhməti bahasına, nəhayət, 2022-ci ildə “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası” və proqramı “Elm və təhsil” nəşriyyatında çapdan çıxdı. Alimlərdən ibarət təşkil olunmuş “Dialektoloji Atlas Qrupu” kameral işlər üçün 1988-1993-cü illərdə ata-baba yurdundan didərgin düşmüş Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Cəbrayıl, Qubadlı, Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Kəlbəcər sakinləri ilə respublikamızın

müxtəlif rayonlarında işgüzar görüşlər keçirmişlər. Beləliklə, 1000-ə yaxın yaşayış məntəqəsindən dialektoloji material toplanmış, tədqiq olunmuş və onlardan 692-si kodlaşdırılmışdır.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 31 yanvar 2022-ci il qərarına əsasən, çap olunan dialektoloji atlası onun elektron diski də əlavə olunmuşdur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına aid bölgələrdən toplanmış dialektoloji materialların tədqiqinin son mərhələsi İkinci Qarabağ müharibəsi və qazandığımız böyük zəfər tarixinə təsadüf etdi. “Atlas” bu qələbəmiz üçün gözəl ərməğan oldu. 2022-ci il Azərbaycan Respublikasında “Şuşa ili” elan olunduğundan atlas da bu möhtəşəm ilə həsr edilmişdir.

278 xəritədən ibarət “Atlas” nəfis tərtibatı ilə əvvəlki dialektoloji atlardan fərqlənir. Azərbaycan dilinin bütün səviyyələrini əhatə edən bu atlas da 4 dildə (Azərbaycan, türk, rus və ingilis) tərtib edilmişdir. Atlası türk dilinə dosent Kubra Quliyeva, rus və ingilis dillərinə isə dosent Gülşən Axundova tərcümə etmişlər.

69 xəritədən ibarət “Fonetika” bölməsini dosent Kifayət İmamquliyeva hazırlamışdır. “Qrammatika” hissəsi 141 xəritədən ibarətdir: “Morfologiya” bölməsində ə xüsusiyyətləri dosent Kübra Quliyeva, feil və köməkçi nitq hissələrinə dair xüsusiyyətləri əks etdirən xəritələri dosent Qüdsiyyə Qəmbərova, 192-210-cu xəritələri əhatə edən “Sintaksis” bölməsini böyük elmi işçi Səkinə Şərifova, 68 xəritədən təşkil olunmuş “Leksika” bölməsini dosent Günətin Binnətova tərtib etmişdir.

“Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası”nın redaksiya heyətinin tərkibinə Azərbaycanın görkəmli elm xadimləri daxil edilmişir: akademik İ.Həbibbəyli, akademik K.Abdulla, akademik T.Kərimli, akademik M.Nağısoylu, akademik N.Cəfərov, professor N.Məmmədli, professor Q.Kazımov, professor K.Şükürov.

Atlasın məsul redaktoru professor Nadir Məmmədli, dialektoloji qrupun rəhbəri dosent Kifayət İmamquliyevadır.

Texniki tərtibat işlərinin, həmçinin xəritələrin müəllifi Elvin Əmrahovdur.

278 dil xəritəsində istifadə olunan dialektoloji materiallar Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun mindən çox yaşayış məntəqəsini təmsil edən dörd mindən çox yerli sakinədən toplanmışdır.

“Atlas”ın bölmələri Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağının rənglərinə uyğun hazırlanmışdır: “Fonetika” gey, “Qrammatika” qırmızı, “Leksika” yaşıl rəngli vərəqlərdə çap olunmaqla atlasın profil görünüşündə bayrağımızın rənglərini simvolizə edir.

Kodlaşdırılmış 692 yaşayış məntəqəsinin adları kitabın ümumi tərtibatına uyğun Azərbaycan, türk, rus, ingilis dillərində verilmişdir. Atlasda yaşayış məntəqələrinin siyahısı 2013-cü il aprel ayının 1-nə olan məlumata görə, “Azərbaycan Respublikasının ərazi bölgüsü”ündən götürülmüşdür. İşgaldan sonra saxtalaşdırılmış toponimlər öz qədim tarixi adları ilə – Azərbaycan dilində verilmişdir. Atlasın xəritələrinin tərtibində 200 mindən çox işarədən istifadə olunmuşdur. Atlasda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonlarının tarixini, etnoqrafiyasını, təbiət mənzərələrini, mətbəxini, erməni vandalizmini, I və II Qarabağ müharibəsini, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin fəaliyyətini, tarixi Zəfərimizi əks etdirən şəkillər yer almışdır. Atlasın hər xəritəsinə dörd dildə xüsusi şərhlər verilmiş, həmçinin tədqiqatə cəlb olunmuş yaşayış məntəqələrinin, müsahibələrdə iştirak edən informatorların, ekspedisiya üzvlərinin fotosəkilləri öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, informatorların səs yazılarından ibarət olan xüsusi qovluq da kompakt diskə “danışan” atlasla birgə əlavə edilmişdir.

Xəritələrdə istifadə olunan şərti işarələrin izahı verilmişdir: səslərin qısalığını, uzunluğunu, burun səsinin, “sağır nun” səsinin, (u) dişarası affrikat kar samiti və s.

Atlasın “Fonetika” bölməsində Qarabağ dialektində və Şərqi Zəngəzur şivələrində rast gəlinən səciyyəvi maraqlı fonetik xüsusiyyətlər verilmişdir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də dilortası dodaqlanmayan açıq *æ* səsidir: [qəyin, qəyçi], qə:çi, qəysəbə/qeysaba/qəysafa/qəysava; [1, Xəritə 2, s.46].

Cingiltili dodaq-diş *v* samitinin kar tələffüz olunması - *divar/duvar* (Zəngilan, Şuşa, Tərtər, Kəlbəcər), *duvar/tufar/tifar* (Bərdə, Laçın Kəlbəcər); eləcə də *d* və *v* samitlərinin kar qarşılığında tələffüz olunması [1, Xəritə 38, s.82].

Açıq dodaqlanan *o* saitinin qapalı dodaqlanan *u* saiti ilə əvəzlənməsi - *Onbir/ umbir* (Zəngilan), *boxça/ bixça, puxça – ocaq/ujax* [1, s.55].

Dilrəxası dodaqlanan *o* saitinin dilönü dodaqlanan açıq *ö* saitinə keçməsi - [Toyux/töyüx/, soyux/sö:x söyux] (Qubadlı, Kəlbəcər) [1, Xəritə 10, s.54].

Atlasda regionun morfoloji xüsusiyyətlərinə dair səciyyəvi əlamətlər də diqqəti çəkir. Məsələn, dar saithə bitən sözlər ədəbi dildən fərqli olaraq, təsirlik halda *n* deyil, *y* bitişdirici samiti ilə işlənir: [qapıyı, dəriyi, quzuyu,ütüüyü]. Bu cəhət Ağdam, Ağcabədi, Zəngilan, Cəbrayıl, Xocavənd, Qubadlı və Bərdənin bəzi şivələrində müşahidə olunur [1, s.124].

O şəxs əvəzliyinin yönlük halda ədəbi dil forması ilə yanaşı, *oa, oya* variantları Zəngilanda, *ona* (“sağır nun”la) Kəlbəcər, Qubadlı, Bərdə, Füzuli dialektlərində müşahidə olunur [1, Xəritə 115, s.159].

Nə sual əvəzliyi *nəmənə* variantında - Bərdə, Füzuli, Xankəndi, Şuşa, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı şivələrində. [1, Xəritə 127, s.171].

Feilin əmr şəklinin I şəxs cəmində *-ağın/-əyin* variantı – Zəngilan, Cəbrayıl dialektlərində.

Feili bağlamanın *-iban* forması (*oxuyuban*) – Zəngilan şivəsində. Bu bölgədə feili bağlamanın *-if* variantı daha çox müşahidə olunur (Kəlbəcər, Laçın, Şuşa, Bərdə, Tərtər, Cəbrayıl, Füzuli) [1, Xəritə 161, s.205].

Fərqləndirmə qoşmasının rəngarəng variantları: (*savayı*) *olayı* (Zəngilan), *alayı* (Qubadlı), *alayı-dolayı/alalı* (Qubadlı), *suvayı* (Ağcabədi), *safayı* (Füzuli), *svay* (Ağcabədi). [1, Xəritə 165, s.209].

“Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur atlası”nın regionla bağlı sintaktik səviyyədəki səciyyəviliyi feillərlə idarə məsələsində yönlük halla yerlik halın bir-birini əvəzləməsi ilə nəzərə çarpır: - *Bu/bi idarəyə/idaraya gözətçiyəm/qaroulam*. Kəlbəcər, Xankənd, Zəngilan, Bərdə, Tərtər, Laçın şivələrində yerlik hal ilə yönlük hal məqamında idarə baş verir: - *Mal-heyvanı bu/bi otun sayasında saxlamışam*.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun özəl leksik xüsusiyyətləri barədə bəhs olunan xəritələrdə qədim türk leksik qatının maraqlı nümunələri müşahidə olunur. Məsələn:

Alamançı – acgöz, tamahkar mənasında Füzuli, *sözgəzdirən* anlamında Bərdə, Cəbrayıl, *zirək* mənasında Kəlbəcər, Cəbrayıl, *oğru* anlamında Ağdam, Bərdə, Qubadlı, *tutağan it* mənasında Ağdam, Tərtər şivələrində qeyd alınmışdır [1, Xəritə 212, s.256].

Ayazımax/avazımax – *rəngi ağarmaq* anlamında – Füzuli, *xəstəlikdən ayılmaq* - Zəngilan, Füzuli, Bərdə, Kəlbəcər, *havanın sakitləşməsi/açılması* mənalarında Şuşa, Qubadlı, Zəngilan, Bərdə, Füzuli ərazilərində müşahidə edilir [1, Xəritə 213, s. 257].

Barmaxcıl/barmaxçalıx – nişan üzüyü - Kəlbəcər, Bərdə şivələrində işlənir [1, Xəritə 216, s.260]. *Barmaxcıl/barmaxcığ* - *biçin zamanı barmaqlara taxılan gön* (Cəbrayıl), *barmaqlıq* - Zəngilan, Tərtər şivələrində, *üskük* mənasında Qubad, Zəngilan, *evdə və ya tövlədə çırağ asmaq üçün divara vurulmuş kiçik mismar* mənasında qeydə alınmışdır.

Azərbaycan dövlətinin rəmzlərini özündə əks etdirən, zəfərimizə böyük töhfə olan "Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası"nın əhəmiyyəti danılmazdır, dilçiliyimiz tarixində mühüm bir yenilikdir.

Dialektoloji atlasların nəşri dilimizin tarixini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Kitab areal dilçiliyin yeni metodlarından istifadə etməklə, xalqımızın tarixini özündə əks etdirən ciddi elmi tədqiqatın nəticəsidir. "Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası" öz mükəmməlliyi, nəfis tərtibi və yüksək elmi dəyəri ilə dünya areal dilçiliyində dialektoloji atlasların tərtibi sahəsində bizim dilimiz üçün tarixi bir hadisədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. "Elm və təhsil", Bakı, 2022.
2. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. "Şərqi-Qərb", Bakı, 2008.

İlhamə Şıxıyeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru